

ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ У ХЕРЦЕГОВИНИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Устанак у Југославији 1941. није почео истовремено, нити је у свим крајевима земље био истоветан по снази основних чинилаца и организованости снага које су га водиле. Организованост или спонтаност првог устаничког таласа зависила је од утицаја снага које су му се ставиле на чело и организованости и спремности народа за оружану борбу. Отуда је у неким крајевима Југославије и почетак устанка био силовит и масован, а у другим предузимане су акције мањих герилских група, првих борбених језгара каснијег масовног устанка и ослободилачке борбе. Српски народ у Херцеговини је већ у јуну 1941. масовним устанком против фашиста показао да се ослободилачка борба може успешно водити и против много јачих окупаторских и квислиншких снага, ако је народ јединствен и спреман да оружјем брани свој опстанак и поврати изгубљену слободу и национално достојанство.

Овај устанак заузима посебно место у ослободилачкој борби народа Југославије, како по времену избијања, циљевима, интензитету и специфичностима борбе тако и по припадности већине његових бораца – Срба. Он је у много чему био не само особеност ослободилачке борбе, већ и инспиративни чинилац снагама које су почеле ослободилачку борбу да од мањих герилских акција и диверзија одмах пређу на оружану борбу ширих размера у читавој земљи.¹

Услови за масовније учешће народа у ослободилачкој борби били су много већи у срединама где су ти фактори имали дубљег корена и израженије облике испољавања. У крајевима где су се преплитали родољубље, слободарска свест и борбене традиције са ослободилачким стремљењима, народ се лакше покретао у борбу. Наслеђени односи из прошлости, посебно, однос окупатора и квислинга према становништву били су значајан фактор за брже и масовније опредељење становништва за оружану борбу. У Херцеговини је ослободилачка борба против фашизма у Другом светском рату имала снажних успона и осцилација у појединим периодима, као и у другим крајевима земље, али непријатељ није успео да угаси пламен те борбе, јер је била саставни део ослободилачке борбе народа Југославије.

¹ Ђорђе Пиљевић, *Специфичности развоја устанка у Херцеговини 1941*, "Југословенски историјски часопис", 3–4, Београд 1968, 147–148; Перо Морача, *Југославија 1941*, Београд 1971, 266–304; *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, Београд 1963, 46–111.

Херцеговина је претежно брдско планинска област, коју карактеришу голети и љути крас, ситно шумско растиње и оштре зиме и сушна лета. Од пољопривреде је живело 85,8% становништва, иако је било само 11,6% обрадивог земљишта, углавном у долинама река, крашким заравнима и пољима. Неразвијена и малобројна индустрија, рударство, ситно занатство и трговина ангажовали су 4,6%, а остале „државне службе“ и делатности 9,6% радно активног становништва. Преко 80% становништва живело је на селу, а ако 90% укупног становништва у великој немаштини. Колонизацијом и повременим краткорочним мерама режим није могао да спречи перманентно незадовољство, бунт и немире сиромашног сељаштва које су подстицали екстремна и националистичка крила грађанских партија чија је делатност била усмерена на разбијање Југославије.

Ова територија до 1929. била је јединствено привредно и административно подручје, када је подељена на Приморску, у коју су ушли западна, северна и делови јужне Херцеговине, и Зетску бановину са источном и деловима јужне Херцеговине са Дубровником. Споразумом хрватске и србијанске буржоазије (26. августа 1939) створена је Бановина Хрватска у коју су ушле територије Херцеговине у Приморској бановини и делови јужне и источне Херцеговине са Дубровником, иако су били претежно насељени српским становништвом. Административно-политичка подела 1929. и 1939. онемогућила је јединствени привредни, политички и културни развој Херцеговине и створила повољне услове грађанским партијама и конфесијама да на верској и националној основи организују друштва, школе и друге културне установе и организације преко којих су ширене верске и националне супротности, подстицани сукоби и мржња међу народима који ће се свом жестином испољити у Другом светском рату. У Херцеговини је између два рата било два пута више црква него школа, те су црква и грађанске партије, организовани на етничкој и верској основи, имали пресудан утицај. Демократска струјања тешко су се пробијала у заостале и затворене средине, а класно, национално и конфесионално су се испреплитали и сударали, што су вешто користиле политичке странке за остварење својих политичких циљева. Пред рат се нешто јаче почео осећати утицај демократских и левих струјања, углавном међу студентском и средњошколском омладином и делу радништва и сељаштва. Супротности и сукоби, које су подгрејавале политичке партије и вођства конфесија, посебно су се испољавали у национално и конфесионално мешовитим срединама. У источној и делу јужне Херцеговине већином је живело српско (71–86%), у западној, делу северне и јужне Херцеговине претежно хрватско (63,3%), док је муслиманско становништво (23%) живело у градовима и већим варошима и селима измешано са српским и хрватским. Политика бружоаских партија поклапала се у овим крајевима са верском и националном подвојеношћу, што је још више заоштравало политичке, верске и националне односе. Пресудан утицај у селима имали су имућнији сељаци, а у градовима трговци и ситни политиканти, који су у народ убацивали деструктивне идеје са наглашеном националном и конфесионалном искључивошћу. Што је становништво било

заосталије са њима се политички лакше манипулисало, нарочито од оних који су се представљали као његови заштитници на социјалном, конфесионалном и националном плану.²

Већ у априлском рату 1941. и у Херцеговини су до пуног изражаја дошле све супротности југословенског друштва, јасно изражена политичка и конфесионална издиференцираност становништва и неорганизованост и немоћ снага које су биле дужне да бране земљу. Усташе су и овде од првих дана априлског рата организовали саботаже, диверзије и друге акције против државе, а побунама у Мостару, Чапљини (10–13. априла) умногоме допринели растројству јединица Јадранске дивизијске области и помогли немачком и италијанском окупатору да сломи отпор јединица југословенске војске у јужној Далмацији и Херцеговини. Немачке и италијанске дивизије сломиле су до 17. априла 1941. и последњи отпор јединица југословенске војске у Херцеговини и завеле окупациону управу. Опљачкане су банке, трговачке и занатске радње, у чему су окупатору помагале усташе које су у томе предњачили. Усташе су уз помоћ фашистички одређених грађана из редова хрватског и муслиманског становништва хватали и убијали официре и војнике југословенске војске пре свега Србе и Црногорце, али и друге југословенски одређене грађане.³

Како се поделом Југославије између освајача Херцеговина нашла у италијанској интересној сфери, немачке окупационе трупе су напустиле ове просторе, осим бокситних рудника код Мостара и Широког Бријега. Хрватске и муслиманске вође из Херцеговине одлазе у Сарајево и Загреб да изјаве „благодарност“ немачком окупатору и усташкој власти, а предводници српске буржоазије на Цетиње да траже „заштиту“ италијанског окупатора и прикључење Херцеговине „Независној Црној Гори“ под протекторатом фашистичке Италије.⁴

Павелићеве усташе представљале су се хрватском и муслиманском становништву као „заштитници“ њихове „националне свести и слободе“. Верска одређеност изједначавана је са националном припадношћу, која је водила у искључивост и мржњу према другим народима и конфесијама. Подстицани од немачког окупатора, усташе су у априлу и мају бруталним средствима успостављали своју власт у Босни и Херцеговини. Римским споразумом (18. мај 1941) Мусолини је Херцеговину у целини препустио

² Ђорђе Пиљевић, *Херцеговина између два светска рата*, у књ. Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 109–121; Ђ. Пиљевић, *Херцеговина 1941*, у књ. 1941. у историји народа Босне и Херцеговине, Сарајево 1974, 218–221.

³ Велимир Терзић, *Југославија у априлском рату 1941*, Титоград 1963, 403–404, 520; Ђ. Пиљевић, *Устанак у Херцеговини јуна 1941*, „Војноисторијски гласник“, 1, Београд 1990, 33–36; Рафаел Брчић, *Окупациони системи у Босни и Херцеговини 1941*, ВИГ, 1, Београд 1970, 20–84.

⁴ АВИИ, ф. ПДХ, к. 85–19/2–3; к. 171а–36/1–1; к. 739–1/1–52; „Зета“, Цетиње, бр. 19 од 8. V 1941; Радоје Пајовић, *Окупација Црне Горе и њеног око стварања „независне“ црногорске државе*, „Историјски записи“, 2, Титоград 1961, 294–295.

Павелићу. Италијанске окупационе јединице повуке су се у своје гарнизоне уз Јадранско море, задржавши део снага у Мостару и Требињу.⁵ Пасивна резистенција становништва омогућила је окупатору и усташама да лакше успоставе своју власт. Српско становништво није пружало озбиљнији отпор „новој власти“, сматрајући да ће „лакше пребродити ратне недаће“ под влашћу „државе нашег народа“ Хрвата. Главни носиоци усташке политике и злочина над становништвом у Херцеговини били су усташе студенти Загребачког свеучилишта, „домаће“ усташе муслимани и Хрвати из редова сеоског и градског становништва, представници бившег беговата и хрватске и муслиманске буржоазије, који су окупацију земље прихватили са одушевљењем и надом да ће се брзо обогатити, а бивши велепоседници повратити аграрном реформом одузету земљу. Сиромашним и похлепним, усташе су обећавали имовину убијених и протераних Срба и Јевреја и високе положаје и „добрну зараду“ у НДХ и Немачкој. Муслиманско становништво прогласило су „цвијетом хрватског народа“, дајући му разне повластице: жито, оружје, истакнуте положаје у усташкој служби, војсци и жандармерији и имовину убијених и затворених противника усташког режима. У тој политици усташе су највише успеха имали у коњичком, мостарском, гатачком љубушком и столачком срезу. Фашистичка пропаганда ширена је преко усташке и окупаторске штампе из Загреба, Сарајева и Сплита и усташких првака који су крстарили Херцеговином. Тешко стање српског народа погоршало се доласком у ове крајеве великог броја протераних Срба из разних крајева Југославије, колониста са Косова и Метохије, Војводине и Славоније. Број становништва у селима и градовима се нагло повећао, што је отежавало њихов смештај и исхрану. Избеглице су биле на ивици беде, јер су остале без игде ичега. Помоћ од „власти“ нису добијали, већ су пали на терет родбине и пријатеља који су и сами били сиромашни.

Да би Немцима и Италијанима показали да су достојни носиоци фашистичке идеологије у Југославији, усташе своју злочиначку политику „озаконјују“ разним „одредбама“ и наредбама о „заштити аријевске крви“ и „животних интереса“ хрватског народа. Ту политику одобрили су и врхови Католичке цркве. Организованим терором и драстичним обрачуном са противницима усташког режима и фашистичке идеологије, усташе су у становништво уносили страх и неизвесност. Одузета имовина Срба и Јевреја јавно је давана као награда „заслужним“ и „оданим“ усташама. Усташки режим је и тиме привлачио сиромашно и верски и национално заостало хрватско и муслиманско становништво, које је добровољно ступало у усташке и домобранске јединице, органе усташке власти и било у првим редовима усташких злочина.⁶

⁵ У Мостару се налазио 56, а у Требињу 55. пук дивизије „Марке“.

⁶ Ђ. Пиљевић, н.д., ВИГ, 1/1990. стр. 39–42, 60–62; *Документи о њојународном раду једној дијелу католичкој клера*, Загреб 1948, 145–147, 213–215, 258, 285, 307–308; В. Новак, *Магнит кримен*, Загреб 1948, гл. XXVII.

У априлу и мају 1941. усташе су из „државне“ службе отпустили Србе, Јевреје, Црногорце и Хрвате противнике усташког режима, а на њихова места поставили своје присталице. Крајем априла и почетком маја отпочела је и хистерична усташка кампања денационализације српског народа. Забрањена је ћирилица, затварање школе и српска друштва, прогањани и убијани православни свештеници, интелектуалци и други угледни Срби. Био је то увод у масовни геноцид над српским народом, који је у Херцеговини почео почетком јуна 1941.

У насталој ситуацији народ се збијао око оних снага, група и појединаца који су организовали отпор и пружали народу перспективу успеха у борби против окупатора и његових слугу. Српски народ у Херцеговини организује прве облике отпора окупатору и усташама на искуствима ослободилачке борбе против Турака и Аустроугарске. У датој ситуацији народ прихвата оне снаге и политичке платформе око којих се окупљала већина угроженог становништва, а посебно оне који су се истицали у војничким и политичким примпремама народа за оружану борбу. Огромна већина српског народа и антифашиста из редова других народа окупљали су се у лето 1941. око снага и циљева оружане борбе који су заговарали непомирљиву оружану борбу против фашиста.⁷

На овим просторима су у току рата посебне интересе имали италијански и немачки окупатор. Њихови неспоразуми и сукоби преламали су се најчешће преко њихових сарадника усташа и четника. Уз помоћ окупатора, оружаних формација Хрватске сељачке и Грађанске заштите и највећег дела католичког свештенства, усташе су у Херцеговини до краја маја 1941. успоставиле административне органе власти и распоредиле војне и жандармеријске јединице. У административном погледу Херцеговина је подељена на две „велике“ жупе – Хум и Дубраву, са седиштима у Мостару и Дубровнику.

Припреме народа за отпор фашистичкој агресији организоване су и овде интензивно пред рат и настављене у разним облицима у току и непосредно после априлског рата. Посебну активност испољавале су присталице леве струје у радничком покрету са КПЈ на челу, демократски и антифашистички оријентисани официри југословенске војске и групе из грађанских партија, који су Југославију сматрали својом домовином, једином реалном државном творевином. У априлском рату и непосредно по капитулацији војске Краљевине Југославије, партијске организације и њихова руководства ангажовали су се у пружању отпора непријатељу, спречавању предаје војника и наоружања окупатору, нарочито у прикупљању и скривању оружја, што је дошло до изражаја у Мостару, Требињу и Билећи.

⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 171-2/8-1, к. 189-3/1; Сима Симић, *Покривање Срба за вријеме Другој свјетској рат, Титоград 1958*, 38; Драгутин Шћуканец, *Терор окупатора и квислинга у Независној Држави Хрватској*, „Путови револуције“, 1-2, Загреб 1963, 421-424; Ђ. Пиљевић, н.д., ВИГ, 1/1990, стр. 43-44.

Политичке припреме народа за оружану борбу, као и организационо јачање партијских и скојевских организација у градовима и селима, пратило је формирање ударних група и десетина у свим местима где је за то било услова. Та активност се одвијала у тешким условима, јер су усташе развиле широку пропаганду против Срба и комуниста, увлачећи у ту активност и злочине муслиманско и хрватско становништво. Само мањи број југословенски и антифашистички опредељених припадника хрватскога и муслиманског становништва покушали су да разобличе ту активност усташа и прикажу народу њихове стварне циљеве.⁸ Непријатељ је вешто продубљивао раније створене антагонизме и верске и националне супротности, које ће се у насталим условима окупације још више развити у шовонистичку искључивост. Активност усташких првака пратили су прогони, терор, пљачкање имовине и убиства противника усташког режима и фашистичке идеологије. Уз помоћ католичког и исламског свештенства, усташе су за остварење својих циљева успеле да придобију знатан део хрватског и муслиманског становништва, нарочито у селима и варошицама где је то становништво живело измешано са српским и у тешким економским условима.

Пошто су хрватско и муслиманско становништво („свој народ“) припремили „духовно и политички“ за масовне злочине, усташе су крајем маја и почетком јуна 1941. почели са масовним злочинима у Херцеговини, најпре у пограничним селима источне Херцеговине према Црној Гори и у већим градским центрима у којима је била посебно изражена национална свест српског народа и непомирљива борба против сваког туђина. Масовни усташки злочини, којима су захваћени требињски, невесињски, гатачки, столачки и љубињски срез, добили су већ у првој половини јуна размере геноцида. Крајем јуна, у јулу и августу масовним злочинима су обухваћени мостарски, коњички, столачки и љубињски срез, као и места у западној Херцеговини, где су злочини у већем и мањем обиму вршени, непрекидно од априлског рата.⁹

На усташке злочине српски народ у Херцеговини одговорио је оружаном борбом. До првог већег оружаног сукоба дошло је 3. јуна у селу Дрежњу, код Невесиња, а потом се наредних дана талас побуне проширио и на гатачки срез, где су устаници од 6. до 9. јуна у пограничним селима према Црној Гори уништили усташке жандармеријске станице и усташке и домобранске снаге које су терорисале и пљачкале народ под изговором да сакупљају оружје.

Вести о масовним злочинима усташа брзо су се шириле Херцеговином и пограничним крајевима Црне Горе. Из угрожених места, у бли-

⁸ Ђ. Пиљевић, н.д., 1941. у *историји народа Босне и Херцеговине*, 223–224; Невенка Бајић, *Комунистичка партија Југославије у Херцеговини у устанку 1941*, „Прилози“, 2, Сарајево 1966, 194–240; В. Шегрт, *Крв на камену*, Сарајево 1956, 14–15; *Херцеговина у НОБ*, Београд 1961, 216–217.

⁹ Ђ. Пиљевић, н.д., ВИГ, 1/1990, стр. 39–42, 60–68.

зини већих усташких центара, народ се повукао у планине, у збегове. Устаничке чете „народне војске“ браниле су села и збегове. У првој половини јуна непријатељ је у више наврата покушавао да уништи већа српска насеља и збегове народа. У сукобима са устаницима до 22. јуна усташко-домобранске и италијанске снаге трпеле су веће губитке. Устаници су успели да сачувају угрожено становништво у источној Херцеговини. Истовремено са организовањем одбране села и збегова, вршене су интензивне припреме народа за устанак ширих размера и уништење усташке власти и италијанског окупатора. У тим активностима посебно су се истицали родољубиви и демократски опредељени официри и подофицири југословенске војске, жандарми и припадници разних политичких партија, посебно левог крила Земљорадничке странке, који су у датим условима најчешће јединствено иступали са активистима КПЈ.

Напад Немачке на СССР 22. јуна 1941. подстакао је српски народ у источној Херцеговини на масовни устанак. Већ 24. јуна устанак добија широке размере, а напад устаничких снага организовани карактер. Био је то први масовни устанак народа у Југославији. Од 24. јуна до 10. јула вођене су у Херцеговини жестоке борбе удружених италијанских и усташкодомобранских снага против херцеговачких устаника. У првом налету устаници су порушили многе објекте на комуникацијама (мостове, телеграфске и телефонске инсталације и др.), очистили села од мањих усташких јединица, заузели и разорили девет жандармеријских станица, заузели Невесиње (24. и 27. јуна), осим утврђеног војног логора, и Автовац (28. јуна), оштетили и оборили три непријатељска авиона и нанели непријатељу велике губитке у људству (преко 500 војника и старешина). Заплењена је и већа количина наоружања и другог ратног материјала. У тим борбама и устаници су имали осетне губитке.

У гушењу устанка ангажоване су почетком јула домобранске јединице Јадранског дивизијског подручја и италијанске јединице из Мостара, Дубровника и Требиња и елитне усташке формације и оружништво из Мостара, Стоца, Билеће, Калиновика и Сарајева, око 1000 непријатељских војника, подржавани авијацијом, артиљеријом и тенковима. Најжешће борбе вођене су на правцу Мостар–Невесиње и Калиновик–Невесиње, у рејону Гацка, на правцу Билећа–Гацко и Невесиње–Столац. После петнаестодневних жестоких борби, удружене непријатељске снаге успеле су да потисну устанике до градова и најзначајнијих комуникација и стратешких тачака у источној Херцеговини. Италијанске снаге су се потом повукле у веће градове, а контролу саобраћајница и стратегијских тачака преузеле ојачане усташкодомобранске снаге довучене у Херцеговину из разних крајева НДХ.¹⁰

У планинске пределе са борцима се повукла већина српског становништва из угрожених места, те су у планинама организовани велики

¹⁰ Исто, стр. 69–90.

збегови народа,¹¹ у којима је било и по неколико хиљада људи, жена и деце. Ови збегови су организовани око ранијих збегова, насталих првих дана усташких покоља и оружане борбе против непријатеља. Избегли народ био је изложен разноврсним тешкоћама, посебно недостатку хране, воде и смештаја. Збегови су организовани у крајње сиромашним планинским крајевима недовољно приступачним за непријатеља. То је олакшавало њихову одбрану, али и задавало низ тешкоћа око нормализације живота. У збеговима су формиран и први органи власти (команде збегова, одбори за одржавање реда и исхрану становништва, судови и др.), који су кажњавали све оне који су кршили договорене норме понашања у ратним условима, а посебно доушнике окупатора и усташа. Јавност судова и неприкосновеност њихових одлука, који су за издају изрицали смртну казну, омогућили су да се у тим критичним тренуцима одржи јединство народа, као и сазнање о потребама заједничке одбране и узајамне помоћи за сво угрожено становништво у селима и збеговима. У народу оживљавају борбене традиције из прошлости и омладина организује и подучава у руковању оружјем. Старији и искуснији из ранијих ратова и они који су похађали војне школе, организују и предводе народ у борби против непријатеља. Формирана су војна руководства, штабови у збеговима и устаничким четама на угроженим територијама, што је било изузетно значајно за успешно вођење оружане борбе против непријатеља.

Устанак у Херцеговини подстакао је организационе и политичке припреме устанка и у другим крајевима земље. Те припреме су најдаље отишле у Црној Гори, где масовни устанак свом силином избија 13. јула. Покрајински комитет КПЈ за БиХ, на подстицај Централног комитета, од средине јула кадровски помаже руководству устанка у Херцеговини. Формиран је (16. јула) Обласни војни штаб за Херцеговину,¹² а из Мостара, Невесиња и Билеће на устаничку територију источне Херцеговине до половине августа изашло је више група чланова и симпатизера КПЈ и СКОЈ-а, који су се укључили у оружану борбу и политичко усмеравање устаничких снага према упутствима руководства која су их послала на терен. Са онима који су се већ налазили у устаничким јединицама, они су устанике војнички и политички припремали за даљу борбу против окупатора и усташа и настојали да спрече братоубилачки рат. На конференцијама и зборовима са борцима и народом, у збеговима и већим селима, објашњавани су циљеви ослободилачке борбе. У срединама у којима су ти кадрови били познати из ранијег политичког рада, народ их је прихватио и они су убрзо избили на чело устанка. Извођење великих војних операција и уништење непријатељских

¹¹ Збегови су организовани у планинама Илији, Бијелој гори, Бјелашници, Хргуду, Лебршнику, Вудуши, Ситници, Трусини и др.

¹² Командант др Сафет Мујић, политички комесар Миро Попара.

упоришта захтевали су стварање здружених војних штабова, који су формиран у јулу и првој половини августа 1941. као срески штабови „народне војске“. Они су били међусобно повезани и војнички припремљени за одсудне окршаје; готово све устаничке чете.¹³

Усташки злочини у августу поново су добили широке размере. Реорганизација устаничких снага и њихово повезивање са устаницима у Црној Гори омогућили су, крајем августа (22–28.) и почетком септембра 1941. нову устаничку офанзиву у Херцеговини у циљу уништења усташке власти и непријатељских упоришта из којих је народу претила непосредна опасност. Устаничке чете, обједињене у веће војне формације, нападале су непријатељске снаге и транспорте на комуникацијама и њихова јача упоришта у селима и мањим градовима. Најжешће борбе вођене су на територији столачког, билећког и требињског среза. Устаници су уништили усташку власт у источној Херцеговини, ослободили многа села и општинска места. Моторизоване италијанске снаге из Никшића, Дубровника и Требиња спасиле су преостале усташке снаге у Билећи потпуног пораза (29. августа) и потисли устанике из града, који су устаници и даље држали у окружењу. Како усташке и домобранске снаге нису биле у стању да угуше устанак и спрече његово ширење на друга подручја Херцеговине и спајање са устаничким снагама у Црној Гори, италијански окупатор је почетком септембра ангажовао бројније и технички опремљеније снаге, којима је реокупирао Херцеговину. Италијани су у овим крајевима преузели власт од усташа и настојали да угуше ослободилачку борбу. Из редова српског народа за сараднике узимају оне који су прихватили окупацију и били против оружане борбе. То је довело до раскола у устаничким снагама и почетка формирања четничког вођства у Херцеговини, које ће у септембру и октобру интензивније радити на војном и политичком организовању четничког покрета.

По уништењу усташке власти и реокупације Херцеговине, народ се из збегова вратио у села и почео да поправља оштећене куће. Највећи број бораца и устанком захваћеног становништва није прихватио понуду италијанског окупатора да му буде „заштитник“, јер су Италијани помагали усташама у време устаничких офанзива у јуну и првој половини јула, а потом крајем августа и почетком септембра 1941. Окупаторска пропаганда и деловање појединаца у устаничким редовима, који су заговарали пацификацију устанка и сарадњу са италијанским окупатором, допринели су бржој политичкој диференцијацији на лево и десно устаничко крило из којих се развио партизански, односно четнички покрет.

Поседање главних стратешких тачака од стране Италијана и њихова политика тзв. „заштите“ српског народа од усташких покоља, утицали су да је оружана борба у источној Херцеговини за краће време била зау-

¹³ Ћ Пиљевић, *н.д.*, ВИГ, 1/1990, 75–76; *Херцеговина у НОБ*, 52, 109.

стављена. Томе су допринели и екцеси националиста из редова устаника, претећи да се борба претвори у своју супротност, у освету. Мађутим, интензиван политички рад са борцима и народом наставиле су присталице леве оријентације у устаничким радовима, како би се народ свом снагом поново укључио у борбу. Покрајински комитети КПЈ за БиХ и Црну Гору упутили су у Херцеговину групу шпанских бораца и своје кадрове да помогну политичком и војном руководству у Херцеговини. Посебна пажња поклоњена је војном устројству и организационом сређивању устаничких снага, учвршћењу јединства народа, онемогућавању шовинизма и злочина на неборачком становништву у хрватским и муслиманским селима и убрзавање војних припрема за извођење већих акција против италијанског окупатора и усташкодомобранских снага у Херцеговини. Половином (19.) септембра 1941. формирана је Херцеговачка бригада, у коју су ушле устаничке јединице из источне Херцеговине. У коњичком срезу је формиран један батаљон, а у требињском срезу од комуниста и скојеваца муслимана Џиварски партизански одред. Из Мостара, Требиња, Билеће, Стоца, Јабланице и других места, у оружану борбу укључили су се припадници све три конфесије. Из редова хрватског и муслиманског становништва претежно су то били комунисти, скојевци и антифашисти. Само из Мостара је у коњички срез и друге крајеве Херцеговине, на слободну територију до децембра 1941, изашло 13 илегалних група (10 – 30 људи), претежно комуниста и омладинаца антифашиста. Највише их је било у Коњичком батаљону, који је по већини бораца називан и Мостарски. У периоду од септембра до децембра 1941. обновљене су постојеће и формиране нове организације КПЈ у градовима и селима, којима су руководили окружни комитети. То је било од посебног значаја за веће урбане центре, које су контролисали окупатор и усташе. У неким окупираним градовима формиран су градски одбори Народног фронта који ће прерасти у НОО, и своју активност усмерити на прикупљање оружја, лекова и друге опреме за борбу против фашизма.¹⁴

Да би оружана борба била што ефикаснија, у септембру 1941. у устаничким четама су формиране посебне ударне групе бораца као зачеци будућих партизанских чета и батаљона. У почетку су биле састављене претежно од чланова и симпатизера КПЈ и СКОЈ-а. Њихов основни задатак био је да буду носиоци политичке и оружане борбе против окупатора и његових сарадника. Формирање Херцеговачке бригаде, која је имала два батаљона од одабраних бораца из устаничких чета источне Херцеговине, Коњичког партизанског батаљона са подручја коњичке жупе до жељезничке пруге Коњиц–Сарајево–Вишеград, који је ушао у састав Босанско-херцеговачке бригаде, а касније у Калиновачки НОП одред, уследило је по директиви ПК КПЈ за БиХ, а на основу искуства из Босанске крајине. После војнополитичког саветовања у Столицама (26. сеп-

¹⁴ Ђ. Пиљевић, *Херцеговина 1941*, 231–236.

тембра 1941), чији су закључци у Херцеговину пренети у октобру, приступило се реорганизацији војних снага НОП-а у Херцеговини. Штаб Херцеговачке бригаде преименован је у Штаб Херцеговачког НОПО. У октобру је извршена и реорганизација КПЈ. Уместо једног Обласног комитета, формиран је Окружни комитет КПЈ за источну Херцеговину, који је руководио партијским организацијама на слободној територији и јединицама Херцеговачког НОПО, као и Окружни комитет КПЈ за јужну Херцеговину за руковођење партијским организацијама у градовима и на неослобођеној територији. Организација КПЈ у Коњичком батаљону везана је за новоформирани Окружни комитети КПЈ за Фочу и Калиновик. У октобру су формирани Окружни комитет СКОЈ-а за источну Херцеговину и срески комитет КПЈ и СКОЈ-а у скоро свим српским местима, а у селима и градовима партијске и скојевске организације, које су непосредно руководиле ослободилачком борбом на територијама своје надлежности. Од бораца невесињског, билећког, столачког, требињског и љубинског среза формирана су у септембру и октобру три партизанска батаљона под командом Херцеговачког НОПО, а почетком новембра 1941. у гатачком срезу још један партизански батаљон.

После организационог и политичког сређивања војних снага и успешног политичког рада са народом и борцима, Херцеговачки НОПО је изводио веће војне акције, најпре око Билећа и Требиња и потом у другим деловима источне и северне Херцеговине, у којима је изоловао усташко-домобранске и италијанске гарнизоне на тим територијама. Коњички батаљон, који је дејствовао самостално, уништавао је усташке жандармеријске станице у мостарском и коњичком срезу и изводио диверзије на прузи Сарајево–Мостар. Успех у борбама и ширење слободне територије подстакли су већи прилив бораца у партизанске јединице, па је Херцеговачки НОПО крајем децембра 1941. имао десет партизанских батаљона са око 60 чета.¹⁵

Упоредо са јачањем партизанских снага италијански окупатор и представници српске буржоазије, преко официра и подофицира бивше југословенске војске и вођа из редова десних крила појединих грађанских партија, чине напоре да изграде и ојачају четнички покрет у Херцеговини. У новембру 1941. формиран је Штаб херцеговачке четничке бригаде, а потом и четничке јединице у невесињском, гатачком, билећком, требињском и столачком срезу. Изасланик Драже Михаиловића у Херцеговини, мајор Бошко Тодоровић, формирао је 4. јануара 1942. Штаб оперативних четничких одреда за источну Босну и Херцеговину и преузео команду над свим четничким јединицама у Херцеговини и 11. јануара 1942. потписао споразум са командом 6. италијанског армијског корпуса за борбу против партизана. Италијански окупатор ојачао је своје гарнизоне у Херцеговини дивизијом „Каћатори деле Алпи“ и са четницима предузео низ

¹⁵ Исто. 236–238. 240–243.

акција за уништење партизанских снага у близини већих градова и главних комуникација, путева и железничких пруга.¹⁶

Ослободилачки покрет у Херцеговини ушао је почетком 1942. у нову, сложенију фазу војне и политичке активности. Против себе је имао не само јаке италијанске и усташко-домобранске снаге и муслиманску милицију, већ и четничке јединице које је окупатор снабдео оружјем, храном и другим потребама за успешно вођење рата. Јачање четничког покрета у Црној Гори и Херцеговини, као и потреба вођења заједничких акција снага НОП-а у Црној Гори и Херцеговини, утицали су да се 4. јануара 1942. формира заједнички Привремени оперативни штаб за Херцеговину и погранични део Црне Горе¹⁷ и посебни војни сектори на којима су деловале поједине групације партизанских снага. Посебна пажња поклоњена је секторима Гацко–Невесиње и Билећа–Требиње–Дубровник, где су била и усмерена најјача дејства партизанских снага из Херцеговине и источног дела Црне Горе. Јаке италијанске снаге покушавале су у више наврата да деблокирају своје гарнизоне у градовима, посебно у Билећи. Најжешће борбе са италијанским јединицама вођене су у источној Херцеговини крајем јануара 1942. на комуникацији Требиње–Билећа и око Плане, у којима је непријатељ претрпео велике губитке у људству и наоружању.¹⁸

За успешан развој ослободилачке борбе у Херцеговини, од посебног значаја био је долазак Врховног штаба НОВ и ПОЈ у Фочу. Одлуком тог штаба 4. фебруара 1942. формиран је нови оперативни штаб НОПО за Херцеговину.¹⁹ Оперативно подручје овог штаба обухватало је северну и источну Херцеговину и јужну Далмацију. Његов основни задатак био је да ликвидира четничке снаге у Херцеговини, посебно на територији гатачког и невесињског среза, спречи продор италијанских снага из Херцеговине према Калиновику, који су у блокади држале партизанске снаге, и онемогући садејства непријатељских снага и њихово прегруписивање у току офанзиве против партизанских снага у источној Босни и северној Херцеговини. У борбама против непријатеља, посебно групације четничких снага у североисточној Херцеговини, истакао се Први ударни ба-

¹⁶ Исто, 239; Ђ. Пиљевић, *Сарадња народа Херцеговине и Црне Горе 1941. у борби против фашизма*, у књ. Тринаестојулски устанак, Титоград 1992, 152–155; Р. Пајовић, *О сарадњи контирареволуционарних снага у Црној Гори и Херцеговини 1941. и првој половини 1942.*, у књ.: 1941 у историји народа Босне и Херцеговине, 520–522.

¹⁷ Командант Саво Ковачевић, заменик Ђоко Путица, политички комесар Петар Илић Драпшин, заменик Миле Килибарда, војни саветник Оперативног штаба пук. Саво Оровић.

¹⁸ Ђ. Пиљевић, н. д., *Тринаестојулски устанак*, 155–156; Ђ. Пиљевић, *Билећа у НОР*, I, Београд 1983, 27–29; Гојко Миљанић, *Никитишки НОП одред*, Београд 1970, 124–125, 142–144, 193–194.

¹⁹ Командант Ђоко Путица, политички комесар Миро Попара, његов заменик Петар Илић (Драпшин).

таљон,²⁰ састављен од одабраних бораца из херцеговачких и црногорских јединица. Он је разбио четничке снаге у столачком и невесињском срезу и 17/18 фебруара 1942. уништио Штаб четничких јединица за источну Босну и Херцеговину. У заједничким борбама са другим партизанским снагама из Херцеговине и Црне Горе, Први ударни батаљон је у марту 1942. разбио и четничке снаге у гатачком и билећком срезу и знатним делом дезорганизовао њихове снаге у требињском и љубинском срезу. Четници су се потом повукли у веће градове под заштиту италијанског окупатора. Уништавани су непријатељски објекти и возови на прузи Мостар–Требиње–Дубровник. Италијански окупатор претрпео је тежак пораз 18. фебруара код Стоца, а Немци на путу Љубиње–Столац, на Бадрљачама, 10. марта 1942, када је уништена немачка колона од 30 камиона. Италијански гарнизони у источној Херцеговини били су блокирани, те су снабдевани једино ваздушним путем. Покушаји италијанских снага да пробију блокаду опкољених гарнизона завршавали су се тешким поразима и великим губицима током марта 1942. У низ успешних војних акција снага НОП-а у Херцеговини свакако спада и уништење јаког усташког упоришта у Борчу, 17. априла 1942, чиме је слободна територија у источној Херцеговини била повезана са слободном територијом у источној Босни и коњичком срезу, где је оперисао Коњички партизански батаљон у саставу Севернохерцеговачког НОПО.²¹

Нарастање партизанских снага у пролеће 1942. омогућило је успешно извођење борбених дејстава тих снага на широј територији Херцеговине и истовремено држање у блокади великих квислиншких и окупаторских гарнизона. Приливом нових бораца бројчано су ојачале партизанске јединице, формиран већи број ударних и територијалних партизанских јединица, те се наметала потреба њихова обједињавања ради лакшег командовања и извођења сложенијих војних операција. Оперативни штаб за Херцеговину у априлу 1942. формирао је Севернохерцеговачки одред, од јединица са територије северно од линије Гацко–Невесиње–Мостар, и Јужнохерцеговачки НОПО од јединица јужно од те линије. Истовремено је вршена и реорганизација органа и организација НОП-а. Окружни комитет за источну Херцеговину подељен је на два окружна комитета, за северну и за јужну Херцеговину, који су руководили партијским организацијама на свом терену, као што су то чинила војна руководства за поједине секторе. Крајем априла 1942. партизанске снаге у Херцеговини имале су 22 батаљона, од којих 8 ударних са око 10.000 бораца.²²

²⁰ Формиран 28. I 1942. у селу Баљцима код Билеће. Командант Владо Шегрт, заменик Љубо Ковачевић, политички комесар Стево Ковачевић, замен. полит. комесара Милија Станишић.

²¹ *Херцеговина и НОБ*, 1, 225–226, 231–232; Исто, књ. 3, Београд 1986, 10–14, 16–18, 323–368, 706–708; књ. 4, 67–80, 83–91, 140–145.

²² *Херцеговина у НОБ*, књ. 1, 230–231, књ. 4, 11–12, 83–91.

Упоредо са јачањем војних снага и ширењем слободне територије, јачале су у целини снаге НОП-а у Херцеговини, пре свега НОО, организације АФЖ-а, КПЈ и СКОЈ-а. У јесен 1941. формиран су сеоски и општински НОО, а у периоду јануар-март 1942. срески НОО, те је 17. априла 1942. формиран и Обласни НОО за Херцеговину.²³ У зиму и пролеће 1942. градски и општински одбори НОФ-а на неослобођеним територијама прерастају у илегалне НОО. У пролеће 1942. у Херцеговини је деловало 180 сеоских, 25 општинских и 7 среских НОО, којима је руководио Обласни НОО. Организовани су и магацини НОФ-а у неким сеоским, обавезно у општинским, среским и Обласном НОО, са залихама хране за борце и народ од плена у борбама и конфисковане имовине непријатеља НОБ-е. Помоћ је слата и у Црну Гору. Сарадњом са НОП-ом у јужној Далмацији набављена је со, обућа и одећа за народ и војску, боје за платно, сапун, петролеј, завоји и лекови за рањенике, у замену за пољопривредне производе из Херцеговине. Организација и рад НОО у Херцеговини били су у складу са Фочанским прописима. На слободној територији развијена је и културно просветна делатност, о чему су се старала руководства друштвено-политичких организација НОП-а (КПЈ, СКОЈ, АФЖ и др.) и органи власти. Радиле су и школе у појединим местима на слободној територији, одржаване приредбе и друге културне и забавне свечасности за народ и борце. Још у устаничким збегвоима на територији билећког и требињског среза организована је здравствена заштита народа. У јесен 1941. санитетска служба организована је у партизанским четама и батаљонима, за лечење рањеника и болесних припадника НОП-а и за заштиту становништва. Ова служба се интензивније развија у јануару и фебруару 1942, како у војним јединицама тако и на слободној територији. Посебна пажња посвећена је здравственом просвећивању бораца и народа, борби против заразних болести (пегавца и др.), првој помоћи, извлачењу и транспорту рањеника. Лекови су добијани из окупираних градова од илегалца или отимани од непријатеља. Већ у фебруару 1942. на ослобођеној територији Херцеговине било је пет већих здравствених центара, а 14. априла две веће болнице за борце и народ.²⁴

Изузетан полет ослободилачке борбе и успех у разноврсним војним и политичким активностима праћен је и политичким грешкама руководства НОП-а. Оперативни штаб је превише наглашавао потребу бојних активности, занемарујући да на одговарајући начин одговори на организовану и разноврсну активност непријатеља, која није остала без одјека у делу становништва исцрпљеног ратом, масовним страдањима и глађу. Органи народне власти били су подређени командама војних јединица,

²³ Формиран је у Берковићима код Стоца.

²⁴ В. Ђуретић, *Сиварање првих орјана власћи у Херцеговини*, ВИГ, 6/1964, 3–21; *Херцеговина у НОБ*, књ. 1, 235–238, 265–289, 319–320.

а политички рад са борцима и у народу је у време војних успеха НОП-а запостављен или је био обојен левим паролама и понегде праксом. У народу нису довољно, упоредо са борбеним активностима партизанских снага, раскринкавани сарадња окупатора и усташа, а посебно Италијана и четника, већ су „непријатељи НОП-а“ по кратком поступку стрељани, а њихова имовина конфискована у корист одговарајућих фондова НОО и војних штабова. Делатност петоколонашких елемената постепено је захватала и поједине јединице на територијама где није било већих војних операција и чвршће везаности за војно и политичко руководство НОП-а у Херцеговини. Посебну активност у разбијању НОП-а развио је италијански окупатор, који је уз помоћ четника и њихових присталица развио специјални рат, против НОП-а. У народ су убациване деструктивне идеје, разбијано је његово јединство у бази и његова органска веза са војним јединицама. Уз глад и свакодневне тешке борбе, то је још више усложњавало војну и политичку ситуацију. Недовољна обавештеност дела становништва о намерама окупатора, покољи усташа и прве репресалије јединица НОП-а над колебљивцима и сарадницима непријатеља, ломили су изнутра јединство снага НОП-а при чему су на одређеним територијама спољни фактор, окупатор и његови сарадници имали понекад одлучујући утицај. Бржи и свестранији развој НОП-а успораван је или спутаван предузимањем тзв. војних и политичких „револуционарних“ захвата, који нису увек били у складу са основном политичком линијом Народноослободилачког покрета. Појава тзв. „левичарења“ копија је таквих „захвата“ у Црној Гори, с једне, и успеха војних снага НОП-а у Херцеговини у зиму и пролеће 1942, с друге стране. Али, знатан удео у томе имало је и централно руководство НОП-а у Југославији, које је у јануару и фебруару 1942. захтевало од снага НОП-а у Херцеговини да се драстично обрачунају са сарадницима окупатора. Такву политику руководства пратио је и неуобичајен политички занос дела руководећег кадра, нарочито млађег, и већине инструктора који су деловали у Херцеговини, али и жеље свих кадрова НОП-а да у оружаном и „револуционарном“ захвату, такорећи у једном даху, сасеку корене снагама које су онемогућавале шири размах ослободилачке борбе. То се могло постићи, процењивали су, само потпуном неутрализацијом колебљиваца и уклањањем отворених противника НОП-а и сарадника окупатора. Поред утицаја из Црне Горе, у томе је не малу улогу имао политички и војни развој НОП-а у источној Босни. Криза ослободилачког покрета у Херцеговини у лето и јесен 1942. није била само последица политике руководства НОП-а у Херцеговини, него и односа сукобљених снага и суптилне и упорне политичке активности окупатора и његових сарадника, пре свега усташа и четника, да НОП на овим просторима политички ослабе, одвоје га од ширих слојева и разбију изнутра, кад то оружаном силом нису успели током 1941. и у зиму и у пролеће 1942. То ће им успети тек ангажовањем великих војних снага. И на другим територијама Југославије, на којима се налазило централно руководство НОП-а, у Србији и источној Босни, НОП је доживео

такође озбиљне ударце и запао у кризу пред налетом удружених и надмоћнијих окупаторских и квислиншких снага.²⁵

Политичке грешке војних и цивилних органа НОП-а негативно су се одразиле на држање становништва у појединим регионима Херцеговине, нарочито у оним где су усташе починили најтеже злочине. Српски народ тих крајева није прихватао „братство и слогу“ са оним који су га „до јуче“ клали и пљачкали. Превазилажење таквог стања, посебно елиминисање глади и снабдевања храном народа у селима и војске, поједина руководства НОП-а видела су у обједињавању и концентрацији извора снабдевања и заједничком раду целокупног народа на слободној територији. То је непријатељ користио да ту активност прикаже као увођење комунизма, „совјетизирање“ Херцеговине. Ако је и било неких покушаја у том правцу, они су остали у самом зачетку и пропагандној делатности (леци, прогласи, говори на зборовима и конференцијама), са краткорочним циљевима и безначајним резултатима. Врховни штаб НОВ и ПОЈ и ЦК КПЈ су у преломним месецима развоја НОП-а у Херцеговини, април-јун 1942, на овај терен упућивали своје кадрове, и војне јединице, како би се отклонили недостаци и поспешии развој ослободилачке борбе.

У таквој ситуацији отпочела је велика офанзива непријатеља, у којој су ангажоване три италијанске дивизије и бројне усташко-домобранске и четничке снаге. Најжешће борбе вођене су у рејону Гацка и Невесиња, што је спречило италијанске снаге у Херцеговини да се на време споје са немачким снагама борбене групе „Бадер“ у операцији „Трио“ и униште снаге НОВ и ПОЈ у рејону Калиновика и Фоче. Паралишући ударну оштрицу непријатељских снага у рејону Гацка и Невесиња и противударом Јужнохерцеговачког НОПО у правцу Чапљине и Метковића, крајем априла и почетком маја 1942, Оперативни штаб за Херцеговину настојао је да олакша положај Севернохерцеговачког НОПО и снага НОП-а на простору Калиновик-Фоча, омогући њихово прегруписавање и успешније супротстављање офанзиви удружених непријатељских снага у североисточној Херцеговини и југоисточној Босни. Врховни штаб НОВ и ПОЈ упутио је у помоћ херцеговачким јединицама главнину Прве пролетерске бригаде. Војну и политичку ситуацију у Херцеговини компликовало је и све теже стање снага НОП-а у Црној Гори, где су удружене италијанске и четничке снаге наносиле све јаче ударце партизанским снагама, смањујући њихову слободну територију и примењујући све теже злочине над цивилном становништвом и заробљеним припадницима НОП-а. Вишедневни непрекидни напади бројних непријатељских снага, подржани све ефикаснијим ударима артиљерије и авијације, недостатак муниције, хране и све већи губици снага НОП-а, поколебали су део исцрпљених бораца и њихова руководства те почињу да се неорганизовано повлаче а неке јединице захвата и расуло. Упућивање Јужнохер-

²⁵ *Херцеговина у НОБ*, књ. 4, 661–748.

цеговачког НОП одреда у јужну Херцеговину, развлачење снага и одсуство координираних дејстава нижих штабова са Оперативним штабом, вратило се као бумеранг. Оперативни штаб није имао тачан увид у развој ситуације на појединим фронтовима, нити чврсту везу са већим јединицама у северној и јужној Херцеговини. Делатност четничких елемената у народу и војсци дошли су у датој ситуацији до већег изражаја. Повлачење јединица са појединих праваца није вршено синхронизовано, те су друге јединице биле изложене изненадним ударима непријатеља и великим губицима. Покушаји Оперативног штаба, почетком јуна 1942. да своје јединице прегрупише и поправи политичку и војну ситуацију нису дали одговарајуће резултате. Партизанске снаге из Херцеговине повукле су се према Сутјесци, пре свега оне које су биле у ближем контакту са Оперативним штабом у северној Херцеговини. На терену коњичког среза и даље је деловао Коњички (Мостарски) батаљон, иако је био озбиљно захваћен четничким ударима и осипањем бораца. У рејону Сутјеске повукле су се и партизанске снаге из Црне Горе и југоисточне Босне са Врховним штабом. До половине јуна 1942. италијанске и четничке снаге овладале су слободном територијом у Херцеговини, те је организована војна и политичка активност снага НОП-а овде скоро потпуно престала.²⁶

Од снага које су се повукле према Сутјесци формиран је 14. јуна 1942. Херцеговачки НОП одред.²⁷ У овој непријатељској офанзиви и непосредно после завођења италијанске и четничке страховладе, страдао је велики број бораца и руководства НОП-а и вођа ослободилачке борбе у Херцеговини Миро Попара. Руководиоце партизанских јединица и органа и организација НОП-а хапсили су и стрељали Италијани и четници, а хиљаде других заточено је у затворе и концентрационе логоре. Наступио је период италијанске и четничке страховладе у Херцеговини.²⁸

После одласка групе пролетерских и ударних бригада из рејона Сутјеске у западну Босну, Херцеговачки НОПО је са Петом црногорском бригадом остао на Зеленгори као заштитница, да прикупља борце који су се на тај терен пробијали из разних крајева и чува рањенике Централне болнице. У северном делу источне Херцеговине нагло су ојачали четнички одреди, присилном мобилизацијом и добровољним ступањем у те јединице колебљивих елемената из ранијих партизанских јединица. Бројношћу су одскакали Први и Други невесињски и Гатачки четнички одред, а у коњичком срезу Коњички четнички одред, после пуча у Коњичком партизанском батаљону.

²⁶ Исто, књ. 1, 231–234; књ. 3, 10–24, 19–22, 187–196, 210–215, 218–240; књ. 4, 83–91, 424–430, 440–447.

²⁷ Конмандант Вlado Шегрт, политички комесар Светислав Стефановић Ћећа, заменик команданта Вlado Томановић. Одред је имао 311 бораца, сврстани у два батаљона, у с. Врбници на северним обронцима Зеленгоре.

²⁸ *Херцеговина у ИОБ*, књ. 1, 453–459, 463–465, 495–497, 503–509; књ. 4, 548–550, 566, 580, 602–620; књ. 2, 67–157.

Због сталних напада четничких снага и опасности од непријатељског окружења и уништења, Херцеговачки НОПО и Пета црногорска ударна бригада пробили су се у јулу са рањеницима Централне болнице из рејона Зеленгоре у рејон Прозора, где је 10. августа 1942. формирана Десета херцеговачка ударна бригада, која је наставила борбу у западној и централној Босни.²⁹

Пошто су из Херцеговине потиснуте веће снаге партизана, Италијани и четници су овај простор Југославије претворили у своје јако упориште, настојећи да ту онемогуће било какву активност припадника и присталица НОП-а. Мобилишући силом људство у своје јединице, четничка команда у Херцеговини формирала је два четничка корпуса (Требињски и Невесињски), а по срезовима четничке бригаде (по две у Невесињу и Гацку). Покушаји да се од муслиманског становништва Херцеговине формира посебна муслиманска четничка бригада нису дали резултате. Главну оштрицу борбе против НОП-а непријатељ је усмерио на ликвидацију војних и цивилних руководства и њихових ближих сарадника. Хапшени су и убијани и други активнисти и симпатизери НОП-а. У тим рацијама страдало је више чланова Обласног, окружних, среских и општинских комитета КПЈ и СКОЈ-а и НОО. То је отежавало сређивање снага НОП-а на окупираној територији и повезивање непохапшених чланова руководства са чланством, које се налазило у илегалности и њихово прилагођавање насталој ситуацији за политичко деловање у народу. Тек обновом Обласног комитета КПЈ за Херцеговину, са седиштем у Мостару, успостављене су у октобру 1942. везе са среским комитетима у јужној Херцеговини и организовано пружање помоћи у обнови и делатности партијских организација и активиста НОП-а у требињском срезу и формирању партизанског батаљона „Слобода“. Формирањем Окружног комитета КПЈ за средњу Херцеговину и на његовој територији батаљона „Искра“, обновљен је и Окружни комитет за јужну Херцеговину, који је руководио политичким радом на територији, јужне и западне Херцеговине. Ова руководства, уз политику рад са народом, усмерила су главну активност на обнављање организација и руководства НОП-а у читавој Херцеговини, нарочито у западној, где су формиран и први илегални сеоски и општински НОО, а потом у 1943. и срески НОО за Љубушки и Посушје. Основни задатак обновљених руководства био је да се чвршће повежу са борцима партизанских јединица који су остали привржени НОБ-и, као и да се демаскира четничка политика и њихово служење окупатору, у чему су постигнути запажени резултати у билећком и требињском срезу. Тиме су стварани услови за поновно покретање оружане борбе и јачање новоформираних партизанских одреда. Почетком фебруара 1943. батаљон „Искра“ се пребацио у западну Босну и ушао

²⁹ *Херцеговина у НОБ*, књ. 1, 315–319; књ. 3 21–22.

у састав Десете херцеговачке ударне бригаде. НОП је имао више присталица у срединама из којих је у овој бригади био већи број бораца.³⁰

После пораза италијанских јединица у долини Неретве и разбијања четничких снага из Херцеговине и Црне Горе на Неретви, фебруара-марта 1943, јединице Главне оперативне групе Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Десета херцеговачка и Пета црногорска бригада продрле су у северну и у источну Херцеговину, ослободили Прозор, Јабланицу, Острожац, Главичево, Улог, Невесиње, Гацко и Автовац. Створена је пространа слободна територија на којој су обновљени органи народне власти, на чему се посебно ангажовао већник АВНОЈ-а Веселин Маслеша. Обновљен је рад сеоских, општинских и среских НОО и образоване три Команде војних поручја са 11 месних команди. Од новопридошлих и бораца батаљона „Слобода“ формиран је Јужнохерцеговачки НОПО, који са два батаљона Десете херцеговачке бригаде почетком априла 1943. продире у јужну Херцеговину и ослобађа Љубиње и Столац. Да би спречили продор снага НОВ и ПОЈ у Црну Гору и друге крајеве Херцеговине, удружене италијанске, четничке и усташкодомобранске снаге организују више офанзивних акција против партизанских снага у североисточној Херцеговини. Немачке окупационе трупе у време битке на Неретви поселе су Коњиц и спречиле снаге НОВ и ПОЈ да угрозе Мостар и стратегијске тачке у јужној Херцеговини. Најжешће борбе снаге НОВ и ПОЈ водиле су у марту и априлу у рејону Невесиња и Гацка, које је непријатељ покушао у више наврата да заузме и потисне партизанске снаге са тих територија. Почетком маја у сламање отпора партизанских снага укључују се и немачке снаге из Коњица и Мостара, које су потиснуле партизанске снаге према Сутјесци, где су у мају и у јуну удружене непријатељске снаге покушале да униште групацију партизанских јединица Главне оперативне групе са Врховним штабом и рањенике у Централној болници. Продором Немаца у источну Херцеговину, у почетку операције „Шварц“, прекинута је не само обнова снага НОП-а, него је задат и ударац четничком покрету у Херцеговини и Црној Гори.³¹

Десета херцеговачка бригада доживела је праву ратну драму на Сутјесци, као и све јединице Треће НОУ дивизије. Изгинуо је велики број бораца и старешина. Пробивши се преко Зеленгоре у рејон Калиновика, Десету херцеговачку бригаду Врховни штаб издваја из састава Главне оперативне групе и 21. јуна упућује у Херцеговину ради оживљавања оружане борбе. Са бригадом су упућени и чланови Обласног комитета КПЈ и Окружног повереништва КПЈ за Прозор и Коњиц, са делом бораца

³⁰ *Херцеговина у НОБ*, 393–399.

³¹ Ђ. Пиљевић, *Народноослободилачки покрет у Херцеговини у другој половини 1943*, у књ. АВНОЈ и народноослободилачки покрет у Босни и Херцеговини 1942–1943, Београд 1974, 279–292.

ранијег Прозорског партизанског батаљона, да убрзају обнову органа и организација НОП-а и руковођење оружаном борбом.³²

Војна и политичка ситуација у Херцеговини у лето 1943. била је веома тешка. На том терену налазиле су се бројне немачке и италијанске дивизије, јаке усташкодомобранске снаге и муслиманска усташка милиција, као и бројне четничке јединице које су остале изван удара немачких јединица у почетку операције „Шварц“. Четничке снаге биле су у јуну и јулу у дефанзиви, а њихове команде делимично растројене, што је омогућило Десетој херцеговачкој бригади да се у тешкој ситуацији одржи. Ослабљена и малобројна, у односу на стање пред битку на Сутјесци, бригада је водила скоро свакодневне борбе са непријатељским снагама, приморана да врши честе маневре и покрете да не би била опкољена и уништена. Уз омладински и Мостарски батаљон, који су самостално деловали, успела је не само да се одржи него и да бројчано и технички ојача. Томе су допринели успеси бригаде у борбама против италијанских и немачких јединица и њихових сарадника усташа и четника. Те успехе остварила је захваљујући народу, претежно српском, који је остао привржен ослободилачкој борби. Из редова тог народа бригада је попуњавана новим борцима. За одмазду непријатељ је вршио масовне злочине, пљачкао и уништавао имовину и палио села чије је становништво подржавало бригаду. У тим злочинима посебно су се истицале немачке снаге. Спаљена су многа српска и муслиманска села и страдало становништво у невесињском, столачком, коњичком срезу и околини Прозора.

Схватајући да је господар војне и политичке ситуације онај који држи села и удаљене просторе од главних комуникација, а војно и технички је слабији, руководство НОП-а у Херцеговини је одлучило да главну оштрицу борбе Десете бригаде и других припадника НОП-а усмери на разбијање и уништење четничких јединица и њихових упоришта. У том правцу су била усмерена гавна дејства бригаде у јулу и августу 1943. у североистоној, источној и јужној Херцеговини, што јој је омогућило да до половине августа разбије четничке снаге у североисточној Херцеговини и ослободи Гацко и Автовац.³³

Упркос извесних успеха у борбама против непријатеља, Десета херцеговачка бригада није имала довољно снага у јесен 1943. за извођење већих офанзивних операција на ширим просторима Херцеговине и разоружање италијанских дивизија, чије су се јединице налазиле у већим градовима и значајним стратешким тачкама. То је учинила немачка 7. SS „Принц Еуген“ дивизија и њеној команди потчињене јединице у Херцеговини.³⁴

³² Исто, 283–295; *Херцеговина у НОБ*, књ. 1, 703–716, 784–794.

³³ Ђ. Пиљевић, *н.д.*, у: АВНОЈ и народноослободилачки покрет..., 290–292.

³⁴ Исто, 292–293.

Изгубивши дотадашњег заштитника и снабдевача оружјем и другим ратним потребама, четници се окрећу Немцима са којима склапају споразум о заједничкој борби против НОП-а у Херцеговини. Разоружање италијанских окупационих јединица, а посебно порази четника у сукобу са Десетом бригадом, променили су однос снага на овим просторима у корист НОП-а, без обзира на велику снагу бројних немачких и усташко-домобранских снага. У јединице НОВЈ ступали су антифашистички и родољубиво опредељени припадници свих вера и националности, али су и даље огромну већину (преко 85%) чинили Срби. У септембру и октобру ојачана Десета бригада, подељена у три борбене групе батаљона, водила је успешне борбе са немачким и усташкодомобранским јединицама, херцеговачким, црногорским и босанским четницима у јужној и североисточној Херцеговини. После тих борби бригада је бројно јачала новим борцима, међу којима и оним које су четници силом мобилисали у своје јединице или су до тада били пасивни према сукобљеним странама. Већ у октобру 1943. Десета херцеговачка бригада је имала 11 батаљона. Ослобођена је пространа територија у источној и у североисточној Херцеговини и створени повољни услови за развој органа власти и формирање нових јединица изван састава бригаде. Мостарски батаљона је самостално дејствовао на територији коњичког среза и водио успешне борбе против четничких, усташкодомобранских и немачких снага. Обновљен је и Рамски партизански одред. На територији источне и североистичне Херцеговине у октобру и новембру формирано је 13 мањих партизанских одреда. Од њих су формиран Јужнохерцеговачки и Севернохерцеговачки НОПО, који су деловали самостално и у садејству са 29. херцеговачком НОУ дивизијом, која је формирана (21. новембра 1943) од три групе ударних батаљона, преименованих у три бригаде (10, 11. и 12). Двадесетдевета херцеговачка НОУ дивизија ушла је у састав 2. ударног корпуса НОВЈ, па је своја борбена дејства у Херцеговини, Црној Гори, источној Босни и јужној Далмацији изводила са јединицама тог или других корпуса НОВЈ.³⁵

Војне успехе јединица НОВЈ пратила је и веома интензивна политичка активност војних и политичких руководстава међу борцима и народом. Масовност скупова народа повећавала се са успесима снага НОП-а у Херцеговини и другим крајевима земље. Са посебном пажњом су праћени успеси антихитлеровске коалиције у борби против фашиста, нарочито успеси Црвене армије, што је утицало да се становништво још више мобилише у разоврсним активностима за потребе НОП-а и бројније ступа у партизанске јединице. На саветовању у Давидовићима, 1. новембра 1943. анализирана је војна и политичка делатност, критички оцењене грешке политичког и војног руководства НОП-а на овим просторима Ју-

³⁵ Исто, 293–302; *Херцеговина и НОБ* књ. 1, 703–716, 784–795.

гославије у прве две године рата и донете прецизне војне и политичке одлуке за даљи развој народноослободилачке борбе у целини.³⁶

После удара удружених немачких, усташкодомобранских и четничких снага, у новембру и децембру 1943. оружана борба у Херцеговини ушла је у завршну фазу рата, коју карактерише успешно вођење војних активности снага НОВЈ и масован и успешан политички рад органа и организација НОП-а у највећем делу Херцеговине. Стварање нових слободних територија и њихова успешна одбрана подстакли су знатан део становништва у ослобођеним и неослобођеним крајевима да се више активира у раду политичких организација НОП-а и изградњи нових органа власти. То је омогућило формирање, међусобно повезивање и независан рад цивилних у односу на војна руководства, али и њихову пуну сарадњу у борби против непријатеља. На саветовању већника АВНОЈ-а и ЗАВНОБих-а из Херцеговине у селу Драмешини, формиран је 20. децембра 1943. Привремени обласни НОО за Херцеговину и његов Извршни одбор. Само пет дана касније, у Црквицама је одржано и саветовање руководства КПЈ у Херцеговини, на коме је одлучено да се формира Окружно повереништво за западну Херцеговину, које ће усмеравати политичку активност НОП-а у том крају. Образована су потом руководства и других масовних организација НОП-а.³⁷

НОП у Херцеговини ушао је у 1944. годину са изграђеном војном и политичком структуром органа власти и пространим слободном територијом коју су успешно браниле јединице НОВЈ. То је омогућило још успешнији развој ослободилачке борбе, упркос покушајима непријатеља да у великим офанзивама протера снаге НОП-а са те територије, нарочито са простора у близини Јадранског мора. Пошто су немачке јединице и њихови савезници организовали одбрану јадранске обале, плашећи се искрцавања западних савезника на том делу Балкана, удружене непријатељске снаге извеле су у зиму и пролеће 1943./44. више великих офанзивних акција у циљу разбијања НОВЈ у централном делу југословенског ратишта. У тим операцијама Херцеговина је била поприште жестоких борби. Немачке, усташкодомобранске и четничке јединице настојале су да одрже под својом контролом значајне стратешке тачке и комуникације које из Херцеговине воде на јадранску обалу, пре свега већа урбана насеља из којих су покретне све јаче офанзивне акције. Крајем новембра 1943. немачка 7. SS дивизија „Принц Еуген“, ојачана борбеном групом из немачке 181. пешадијске дивизије и јединицама 6. домобранског здруга и Требињског и Невесињског четничког корпуса, извела је широку офанзиву против 29. херцеговачке НОУ дивизије и партизанских одреда у Херцеговини у циљу њиховог уништења да би потом у рејону Калиновика и Фоче учество-

³⁶ Ђ. Пиљевић, *н.д.*, 303–306.

³⁷ Исто. 306–309.

вала у завршним операцијама против јединица Трећег корпуса НОВЈ. Непријатељским снагама није успело да униште 29. дивизију која је, упркос тешких борби и губитака, непријатељу нанела знатне губитке на правцима наступања његових нападних колона, нарочито у пограничном појасу Херцеговине и Црне Горе, где су непријатељска упоришта и комуникације били изложени сталним и снажним дејствима снага НОВЈ из Херцеговине.

У првој половини 1944. снаге НОВЈ у Херцеговини водиле су више тешких битака са надмоћнијим непријатељским снагама, посебно са немачким и четничким, у фебруару и марту око Билеће и Љубиња (ослобођено 16. марта), Требиња, Стоца, Невесиња и Гацка. Борбена дејства снага НОВЈ вођена су на читавој територији Херцеговине коју непријатељ, и поред великих снага, у целини није могао да контролише, осим већих градова. Успеси савезника на другим фронтима у свету и јединица НОВЈ у Југославији, посебно у Херцеговини, допринели су наглом приливу бораца и формирању нових јединица. Формирана је (25. маја 1944) 14. херцеговачка НОУ бригада, у чији састав је у јуну ушао батаљон „Саво Беловић“, а у августу и новоформирани Дубравски батаљон. На терену Коњица и Прозора савладан је отпор проушташки оријентисаног дела становништва. Рамски НОП одред прерастао је 15. маја 1944. у 17. рамску бригаду у саставу 10. дивизије НОВЈ. Политички рад припадника НОП-а у западној и јужној Херцеговини имао је веће резултате, иако су усташе још увек тај крај чврсто држале под својом контролом. Љубушка партизанска чета прерасла је у јулу 1944. у Љубушки партизански батаљон, а овај у септембру у Западнохерцеговачки НОП одред.³⁸

Сталне борбе, велика разарања и уништења материјалних добара и летине довели су становништво у неким крајевима Херцеговине у врло тешку ситуацију. Војска и народ нису имали хране, те је владала глад. У исхрани су кориштени и дивљи плодови и разно зеље овог иначе веома сиромашног краја. Услед недостатка хране било је и умирања, нарочито деце.³⁹

Током јула и августа 1944. удружене непријатељске снаге извеле су две велике офанзиве против снага НОВЈ у Херцеговини и пограничном делу Црне Горе. Продор 10. и 13. бригаде 29. НОУ дивизије у долину Неретве узнемирио је непријатеља, јер су се на удару нашли Мостар и рудници боксита. Зато је у периоду 13–31. август 1944. организована велика непријатељска офанзива, Сњијезничко-трусинска операција („Sonnenstich“), у којој су снаге НОВЈ разбиле главнину 369. дивизије. У Дур-

³⁸ Исто, 309–314; *Херцеговина у НОБ*, књ. 1, 703–716, 784–794.

³⁹ У Билећком и гатачком крају 41,5% становништва није имало жита за прехрану породица и војске. У другим срезонима ситуација је још тежа, владала је тотална глад. –в. *ЗАВНОБиХ, Документи*, књ. 1, Сарајево 1973, 111–112.

миторској операцији („Ribezal“) августа 1944. спречен је продор 369. дивизије из Херцеговине у Црну Гору. У борбама око Гацка ова дивизија је доживела више пораза, као и усташкодомобранске и четничке снаге. У североисточној Херцеговини поново је створена слободна територија са центром у Гацку. Од бораца Јужнохерцеговачког НОПО и самосталног Омладинског батаљона формирана је 4. септембра 1944 14. (омладинска) бригада. Војно и политичко руководство НОП-а у Херцеговини објединило је 13. и 14. бригаду у посебну Јужнохерцеговачку оперативну групу са перспективом да прерасте у још једну херцеговачку дивизију. Међутим, то се није остварило иако је 29. херцеговачка НОУ дивизија у септембру 1944. имала пет бригада.⁴⁰

За немачког окупатора Херцеговина је била значајна стратешка територија на којој су дејствовале јаке снаге 118. ловачке и 369. дивизије, 2. домобрански и 1. усташки здруг и четнички Невесињски и Требињски корпус. Те снаге требало је да осигурају главне комуникације и везе са немачким 5. SS корпусом у Далмацији и 21. брдским корпусом у Албанији и пруже помоћ тим снагама приликом њиховог повлачења са тих територија.

Ослободивши се притиска јачих непријатељских снага, 29. херцеговачка НОУ дивизија усмерила је дејства према источној Босни. Ослобођен је 16. септембра 1944. Калиновик и поново формиран Калиновачки НОП одред, а од Коњичког батаљона и нових бораца Коњички НОП одред. Војни успеси јединица НОВЈ у Херцеговини и стварање слободне територије омогућили су изградњу војних и цивилних органа власти. Дивизијска војна област подељена је на два, а потом на три војна подручја: за северну и јужну Херцеговину и Мостар, са командама места по срезовима у којима су и мимо дивизије самостално дејствовале мање партизанске снаге. Посебан полет осетио се у развоју органа народне власти. Формирани су нови сеоски, општински и срски и потом и Обласни НОО за Херцеговину, као највиши и стални органи власти, чиме је престала делатност дотадашњег Привременог обласног НОО.⁴¹

У јесен 1944. отпочеле су завршне борбе за коначно ослобођење Херцеговине. Најпре је требало уништити јаку групацију четничких јединица из Херцеговине, Црне Горе и Србије у јужној Херцеговини, где су очекивале искрцавање западних савезника на том делу Југославије, које ће им помоћи у уништењу снага НОВЈ и преузимање власти и на територијама које нису држали под својом контролом. Зато је Врховни штаб НОВЈ од 29. херцеговачке НОУ дивизије захтевао да главнину снага пребаци у јужну Херцеговину и уништи групу четничких јуришних корпуса под командом Војислава Лукачевића. Ослободивши Билећу (2. октобра) и Требиње (4. октобра), дивизија је разбила четничке снаге у јужној Хер-

⁴⁰ *Херцеговина у НОБ*, књ. 1, 788–795.

⁴¹ Исто. 815–818. 803–811.

цеговини, ослободила Дубровник и Херцег-Нови и са јединицама Приморске оперативне групе НОВЈ и јужну далмацију и Боку которску. Тиме су разбијени планови четника и дела њихових савезника из табора антихитлеровске коалиције на западу и југословенске краљевске владе, да на том простору организују мостобран са кога би пружили помоћ контрареволуционарним снагама у Југославији. Истовремено су вођене акције за ослобођење и других крајева Херцеговине. До краја октобра 1944. ослобођени су Столац, Чапљина и Метковић, а Западнохерцеговачки НОП одред ослободио је Љубушки и са Другом далматинском бригадом Посушје. Ти успеси омогућили су снагама НОВЈ у Херцеговини да прегрупишу и усмере снаге на ослобођење Мостара и других делова Херцеговине. Непријатељ је анагажовао знатне снаге да спречи продор јединица НОВЈ према Мостару, Широком Бријегу и Коњицу. Пошто је непријатељ успео да стабилизује фронт на линији Невесиње–Мостар–Широки Бријег, из Невесиња је према Гацку упућена 369. легионарска дивизија да на том терену прихвати 21. немачки брдски корпус који се пробијао из Албаније преко Црне Горе у Херцеговину и источну Босну. Сви напори ових немачких снага да то остваре нису успели. Уместо да се настави борба за коначно ослобођење преосталог дела Херцеговине, јер су за то постојали сви услови, Врховни штаб НОВЈ је 29. херцеговачку НОУ дивизију усмерио према источној Босни, планини Јахорини и горњем току реке Дрине, где су се груписале јаке четничке снаге из Србије, које су угрожавале бокове и позадину другим снагама НОВЈ у источној и централној Босни.⁴²

Војно и политичко руководство НОП-а у Херцеговини у јануару 1945. убрзало је припреме за ослобођење још неослобођених крајева. Двадесетдевета херцеговачка и 9. далматинска дивизија оријентишу своје снаге према Мостару. Да би олакшали одбрану Мостара и обезбедили главну комуникацију Мостар–Сарајево, јаке немачке и усташкодомобранске снаге 27. јануара 1945. потиснуле су јединице НОВЈ из рејона Љубушког, Чапљине и Метковића, али ће последња два места снаге НОВЈ поново заузети почетком фебруара и усмерити дејства својих јединица према Мостару и Широком Бијегу. Немачке и усташкодомобранске снаге тада главну пажњу поклањају одбрани Мостара и Широког Бријега, држећи и даље јаке снаге у Невесињу и Коњицу. За ослобођење Мостара Врховни штаб је ангажовао и Главнину снага Осмог корпуса НОВЈ, под чију команду је дошла и 29 херцеговачка НОУ дивизија. У Мостарској операцији снаге НОВОЈ су до половине фебруара 1945. ослободиле Љубушки, Широки Бријег, Невесиње и Мостар (14. фебруара) а потом Острожац и Коњиц, чиме је читава Херцеговина ослобођена. Већина снага НОВЈ из Херцеговине била је потом ангажована у завршним операцијама за ослобођење Југославије, ослобођење Сарајева, Хрватског приморја,

⁴² Исто. 816–834.

Истре, Трста и дела Словеније са Љубљаном, а потом и у уништењу преосталих немачких и квислиншких формација у Словенији.⁴³

Херцеговина је у Другом светском рату имала велике људске и материјалне губитке. На овом простору је у току рата трајао сурови терор и обрачун окупатора (Италијана и Немаца) и његових сарадника (усташа, четника и др.) против припадника НОП-а. У јединицама НОВ и ПОЈ у Херцеговини било је преко 25.000 бораца, од којих је 5.000 погинуло или рањено. Непријатељ је убио преко 15.000 цивила мушкараца, жена и деце, док је протерано и расељено колонизацијом у току и после рата преко 30.000 становника. У рату, а посебно колонизацијом и касније небригом око обнове и изградње простора који су дали највећи допринос ослободилачкој борби, источна Херцеговина, у којој је до рата огромном већином живело српско становништво, драстично је испражњена. Био је то, у другом облику, наставак присилног исељавања српског народа Херцеговине у друге крајеве Југославије и измена етничке структуре тих крајева са погубним последицама за српски народ у целини, јер ће у рату 1991–1995. многи српски крајеви бити изгубљени.

DORĐE PILJEVIĆ

THE LIBERATION MOVEMENT OF HERZEGOVINA IN THE SECOND WORLD WAR

Summary

The rising in Yugoslavia against the fascists did not start simultaneously, and it did not have the same strength in all parts of the country, considering its major factors and the organization of all the forces that took part in it. The Serbian people in Herzegovina began their rising in June and that was the flame that lighted the fire of the liberation struggle in the whole country.

The interests of the occupying power (the Germans and the Italians) refracted and clashed over their collaborators (the Ustashes and the Chetniks) and their endeavor to keep this territory under control and to disable the landing of the Western allied troops on the south of the Adriatic coast and this part of the Balkans.

The liberation movement has passed through the stages of sudden ups, and dows, due to the blows of the united enemy forces and the mistakes made by the leaders of the liberation movement. The clash between the forces of the liberation movement and the occupier together with its collaborators, was fierce,

⁴³ Исто. 826–845. 867.

with great losses of people and war equipment. Most of the enemy offensives, with their entire forces, were performed on this territory, but the liberation movement was not defeated. The Tenth Herzegovinian Brigade and The Twenty-ninth Herzegovinian National Liberation Army division were a part of the elite units of the Yugoslav liberation army; they liberated Herzegovina and contributed to the liberation of Sarajevo, the Croatian coast, Trieste, Ljubljana and the final defeat of the enemy forces in Slovenia in 1945.

Over 25000 fighters were engaged in the units of the National Liberation Army and the Resistance Movement in Herzegovina, and 86% of them were Serbs. The enemy killed over 15 000 civilians, destroyed much material and cultural property. During the war and soon after it (1945/46), over 30 000 inhabitants left this territory for good. The crimes committed by the occupier and their collaborators were proportionate to genocide.

